

ЦІМАФЕЙ ЛОМЦЕЎ: З ГІСТОРЫІ АДНОЙ ПУБЛІКАЦЫІ

М. Р. Прыгодзіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, prigodichng@bsu.by*

У артыкуле аналізуецца навуковая спадчына першага дэкана філалагічнага факультэта БДУ прафесара Цімафея Пятровіча Ломцева. Даецца пералік найбольш значных прац лінгвіста па беларускамоўнай праблематыцы 1930-х гадоў, разглядаецца рэцэнзія Н. Гурло і Б. Сіроцінскага на кнігу Ц. Ломцева «Беларуская граматыка, ч. 1. Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) (Мінск. 1935. 71 с.)».

Ключавыя словы: беларуская мова; Цімафей Ломцеў; беларуская граматыка; фанетыка; правапіс; гісторыя беларускай мовы.

У асобе гэтага чалавека ўдала спалучыліся адміністрацыйна-грамадзянскія і чыста навуковыя інтарэсы, і ў кожным з гэтых напрамкаў дзейнасці ён выявіў сябе як таленавіты арганізатар і ўдумлівы даследчык-лінгвіст, асноўнай рысай поглядаў якога «быў пастаянны пошук новых метадаў і прыёмаў вывучэння розных узроўняў мовы і асобных моўных з'яў» [1]. Менавіта такім быў і застаўся ў памяці калег і шматлікіх вучняў і паслядоўнікаў Цімафей Пятровіч Ломцеў.

Энцыклапедычныя старонкі сведчаць, што будучы лінгвіст нарадзіўся 15 кастрычніка 1906 г. у в. Качарга Новахапёрскага ўезда Варонежскай вобласці ў сялянскай сям'і. Закончыў мясцовы педагагічны тэхнікум (1925), філалагічны факультэт Варонежскага ўніверсітэта (1929) і аспірантуру пры Інстытуце чырвонай прафесуры (1931). Працаваў дацэнтам Маскоўскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, прафесарам Камуністычнага інстытута журналістыкі, старшым навуковым супрацоўнікам Навукова-даследчага інстытута мовазнаўства (1931–1933). Пасля пераезду ў жніўні 1933 г. у Мінск быў намеснікам дырэктара Інстытута мовы АН БССР, прафесарам БДУ (з 1937 г.), дэканам філалагічнага факультэта і адначасова загадчыкам кафедры рускай мовы і літаратуры БДУ (з 1939 г.). У гады вайны (1941–1943) быў прафесарам і загадчыкам кафедры рускай мовы Свярдлоўскага ўніверсітэта, з лютага 1943 г. працаваў у Маскве прафесарам і загадчыкам кафедры рускай мовы БДУ, што месціўся на ст. Сходня. У чэрвені 1944 г. яму была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук за працы па гісто-

рыі сінтаксісу беларускай мовы. На працягу 1944–1946 гг. працаваў загадчыкам аддзела школ ЦК КПБ, з 1946 г. і да апошніх дзён жыцця працаваў у Маскве.

Пераезд Ц. Ломцева ў Мінск у 1933 г. быў звязаны не толькі з неабходнасцю ўзмацніць беларускае мовазнаўства дастаткова ініцыятыўным і ўжо спрактыкаваным даследчыкам, але і ў цэлым складанай сітуацыяй у лінгвістыцы ў перыяд да дыскусіі 1950 г. Менавіта ў гэты час былі неабгрунтавана рэпрэсаваны беларускія навукоўцы Б. Тарашкевіч, П. Бузук, Я. Воўк-Левановіч, М. Гарэцкі, М. Байкоў, С. Некрашэвіч і інш. На гэты складаны перыяд і прыпадае актыўная праца Цімафея Ломцева, які стварыў першы навуковы курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Беларуская граматыка. Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) (Мінск. 1935. 71 с.); Беларуская граматыка. Ч. 2. Марфалогія (Мінск. 1936. 206 с. Сумесна з К. Гурскім і М. Баркоўскім). Ён жа надрукаваў вялікую манаграфію пра выказнік і спосабы яго выражэння ў гісторыі беларускай мовы (Гл.: Ученые записки БГУ. Сер. филол. Вып. 2. 1941. 298 с.).

Як ужо адзначалася, першай мінскай працай Цімафея Ломцева стаў навукова-даследчы нарыс «Беларуская граматыка. Ч. 1. Фанетыка і правапіс». У прадмове (пазначана маем 1935 г.) прафесар Ламцёў (менавіта ў такой беларускамоўнай форме тады падавалася прозвішча навукоўца) чытаем¹:

«Гэтая работа прадстаўляе ў навуковай літаратуры першую спробу ўстанаўлення фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы і асноўных прынцыпаў існуючага беларускага правапісання. Пры гэтым мы імкнуліся да магчымай паўнаты апісання фанетычнай сістэмы беларускай мовы. Наколькі нам гэта ўдалося, прадстаўляем судзіць самім чытачам.

Таму прапануемую чытачам работу нельга лічыць падручнікам для якой-небудзь стацыянарнай навучальнай установы. Аднак яна можа быць выкарыстана ў якасці вучэбнага дапаможніка студэнтам педагагічных інстытутаў, а таксама і шырокімі кругамі выкладчыкаў мовы і літаратуры ў іх педагагічнай дзейнасці.

Асноўная асаблівасць гэтай кнігі састаіць у тым, што ў ёй сістэматычна праводзіцца новы погляд на праблемы фанетыкі, згодна якому гукі мовы разглядаюцца ў іх сацыяльна-неабходным лексічным і марфалагічным функцыянальным прызначэнні.

Канкрэтная распрацоўка гэтага погляду на матэрыялах беларускай мовы, прадстаўленая ў гэтай кнізе, базуецца на ўстаноўках акад.

¹ У цытатах арыгінальны правапіс захаваны.

Н. Я. Мара аб соцыяльным характары гукаў чалавечай мовы ў іх паходжанні і развіцці.

Прыношу падзяку калектыву супрацоўнікаў Інстытута мовы Беларускай акадэміі навук, які памог мне ў апрацоўцы гэтага нарысу, а таксама акад. Б. М. Ляпунову, члену-карэспандэнту АН СССР праф. Л. У. Шчэрбе, старэйшаму навуковаму працаўніку АН СССР дац. Бархудараву, якія прачыталі маю кнігу ў рукапісе і зрабілі рад каштоўных заўваг» [3].

У наступным годзе на гэтую працу пад тэндэнцыйнай назвай «Наскок замест навукі» з’явілася рэцэнзія Н. Гурло і Б. Сіроцінскага (Польмя рэвалюцыі. 1936. Кн. 11. С. 180–185). З пункту гледжання крытыкі тагачасных так званых «нацдэмаўскіх» пазіцый аўтары рэцэнзіі спрабуюць паказаць, на іх думку, «тэарэтычнае ўбоства, няведанне і скажэнне фактаў беларускае мовы і яе гісторыі» [2, с. 180].

Рэцэнзенты найперш звярнулі ўвагу на «нацдэмаўскае» разуменне аўтарам кнігі працэсу складвання беларускага народа і яго мовы, які (народ. – М. П.) «склаўся ў раннюю эпоху літоўска-беларускага княства, г. зн. у XIII–XIV стст. (стар. 6), тады-ж склалася беларуская мова і выпрацаваліся характэрныя рысы ўласцівыя ёй, як мове самастойнай» [2, с. 180]. У якасці пераканаўчага аргумента для абвяржэння думкі Ц. Ламцёва Н. Гурло і Б. Сіроцінскі апелююць да працы І. Сталіна «Марксізм і нацыянальна-каланіяльнае пытанне», у якім складванне народа адносіцца да эпохі капіталізму, а не феадалізму. Пры гэтым яны мімаходзь крытыкуюць і сцвярджаюць У. Пічэты пра тое, што «Беларускі народ стварыўся ў XIII–XV стст. і пануючыя класы ў XV і ў першай палове XVI ст. аставаліся вернымі нацыянальнай культуры (Гісторыя Беларусі. Ч. 1. С. 21)» [2, с. 180].

Не падабаецца аўтарам рэцэнзіі і фактычна падтрыманая Ц. Ламцёвым думка М. Гарэцкага пра «залаты век»: «У XV ст. далей развіваецца з новым уплывам юрыдычная літаратура, выходзяць пераклады духоўных твораў у зусім народнай мове... Адным словам ствараецца “залаты век” нашай старой літаратуры (Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. 1924. С. 94–95)» [2, с. 181].

І ўсё ж асноўная ўвага ў рэцэнзіі акцэнтуюцца на фанетычных з’явах, менавіта якім найперш і была прысвечана кніга прафесара Цімафея Ламцёва. З часткай заўваг рэцэнзентаў і сэння нельга не пагадзіцца. Найперш гэта датычыцца прыкладаў, амаль цалкам запазычаных з брашуры Я. Карскага «Белорусская речь» выдання 1918 г.:

«У Карскага: З’яўленне “дз” і “ц” мяккіх замест “д” і “т” мяккіх; *хадзіць* (стар. 17).

У Ламцёва: Пераход мяккіх “д” і “т” у мяккія свісцячыя афрыкаты: *хадзіць* (стар. 7).

У Карскага: Існаванне заклікальнага склону: *сынку, чалавеча* (стар. 17).

У Ламцёва: Наяўнасць заклікальных форм, напрыклад, *чалавеча, сынку* (стар. 7) » [2, с. 182].

Сур’ёзную заўвагу адрасуюць рэцэнзенты аўтару кнігі і адносна гістарычнага развіцця многіх фанетычных з’яў беларускай мовы:

«У процілегласць Ламцёву нават Карскі паказвае гістарычнае паходжанне кожнай лінгвістычнай асаблівасці беларускай мовы, вытлумачвае яе. У Карскага мы бачым эвалюцыю развіцця гэтых асаблівасцей (гл. упамянутую ўжо намі вышэй брашуру Карскага “Белорусская речь”). У Ламцёва-ж усе гэтыя асаблівасці бяспрэчныя і спрэчныя скіданы ў адну кучу, стасуюцца да аднаго перыяду – у кантэксце XIII–XIV ст., што супярэчыць гістарычным дакументальна ўстанаўляемым вызначэнням Карскага. Пры гэтым важна тое, што Карскі абгрунтоўвае гэта гістарычнымі дакументамі, якія адмаўляюцца Ламцёвым» [2, с. 183].

Нельга не пагадзіцца з аўтарамі рэцэнзіі і з тым, што прафесар Ц. Ламцёў у пэўнай ступені ігнаруе ўжо прынятую ў лінгвістыцы тэрміналогію: «... вуалюе спісванне элементарных ісцін, якія маюць месца ў падручніках для пачатковай і сярэдняй школ, тэрмінамі: “варыянт”, “эквіваленты” (гукаў) <...> Мабыць, у мэтах арыгінальнасці ён усюды ўжывае наўпярэць устаноўленай фанетычнай тэрміналогіі, тэрміналогію ўмоўную, не тлумачы яе. “Варыянты” і варыятыўныя суадносіны” замест “фанемы” і “адценні фанем”, “эквівалент” і “эквівалентныя суадносіны” замест “чаргаванне”. Адсюль вельмі заблытаная тэрміналогія, адарваная ад практыкі сучаснай савецкай школы, а таму кніга стрыкаецца на кожнай старонцы “абаротнымі эквівалентнымі суадносінамі”, “варыятыўнымі гукавымі суадносінамі” і г. д., і г. д.» [2, с. 183].

Шматлікія недарэчнасці ў характарыстыцы гукаў беларускай мовы рэцэнзенты справядліва лічаць вынікам таго, што «зыходным пунктам для апісання фанетыкі сучаснай беларускай мовы з’яўлялася толькі сістэма беларускай арфаграфіі, увесь касцяк фанетыкі Ламцёва з’яўляецца кап’яваннем правапісу» [2, с. 184].

Напрыканцы рэцэнзіі Н. Гурло і Б. Сіроцінскі адзначаюць і той факт, што «нават у свой ілюстрацыйны інвентар, пры наяўнасці дастатковага багацця слоў у беларускай мове, аўтар чамусьці палічыў патрэбным увесці словы архаічныя, немілагучныя, словы лаянкі і інш., без якіх лёгка можна было абыйсціся. Выяўляецца абмежаванасць

магчымасцей аўтара і ў гэтым выпадку. Інакш ён не прыводзіў бы такіх слоў, як *кіндзюк, быдла, сігаць, ачмурэлы, конаўка, багавінне, аблупіць, хэўра, луста, валанюк, дыхавіца, лаяцца, размазня, ваксіць, швачка* і г. д.» [2, с. 184–185].

З адлегласці сённяшняга часу многае ў навуковых поглядах і напрацоўках аўтара кнігі і яго рэцэнзентаў бачыцца па-рознаму. Перакананы, што дастаткова аб'ектыўны (хоць і ў русле палітычна-ідэалагічных міфалагем 1930-х гадоў) разгляд першай кнігі Цімафея Ломцева стаў падставай для пераасэнсавання і больш крытычнага стаўлення навукоўцы да аналізуемага матэрыялу, адпаведных вынікаў і назіранняў. Сведчаннем сказанаму могуць быць падрыхтаваныя ўжо ў суаўтарстве іншыя працы прафесара Цімафея Ломцева, у тым ліку і яго грунтоўнае даследаванне, прысвечанае выказніку ў гісторыі беларускай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Булахов, М. Г.* Ломтев Тимофей Петрович // Восточнославянские языковеды : Био-библиографический словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Т. 3 (Л–Я). – Минск : БГУ, 1978. – С. 43–54.

2. *Гурло, Н.* Наскок замест навукі / Н. Гурло, Б. Сіроцінскі // Польша рэвалюцыі : часопіс літаратуры, мастацтва, марксісцка-ленінскай тэорыі і крытыкі : орган Праўлення Саюза савецкіх пісьменнікаў БССР. – 1936. – Кн. 11. – С. 180–185.

3. *Ламцёў, Т. П.* Беларуская граматыка. Ч. 1 . Фанетыка і правапіс (Навукова-даследчы нарыс) / Т. П. Ламцёў. – Мінск : Выд-ва Беларускай акадэміі навук, 1935. – 71 с.